

УДК 94 : [281. 9:631. 11]

О. М. Балухтіна,*здобувач кафедри історії України Запорізького національного університету*

РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1877–1913 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТАТИСТИЧНИХ ЗБІРНИКІВ)

Стаття присвячена дослідженню церковного землеволодіння Південної України. Розкрито співвідношення церковного та монастирського землеволодіння, визначено основні джерела формування церковної земельної власності.

Ключові слова: *Південна Україна, православна церква, землеволодіння, наділ землі, пожертва, статистика.*

Развитие церковного землевладения на Юге Украины в 1877–1913 гг. (на материалах статистических сборников).

Статья посвящена исследованию церковного землевладения Южной Украины; раскрыто соотношение церковного и монастырского землевладения; определены основные источники формирования церковной земельной собственности.

Ключевые слова: *Южная Украина, православная церковь, землевладение, надел земли, пожертвование, статистика.*

The development of Church land resources in Southern Ukraine in 1877–1913 (according to statistics researches).

The article is devoted to the research of church land property of Southern Ukraine. The specifics it is opened in comparison with other regions of the states defined. The basic sources of formation of the church land property are given.

Keywords: *Southern Ukraine, Orthodox Church, land property, earth plot, donation, statistics.*

Сьогодні активно розробляється проблема землеволодіння, одна з найбільш перспективних, що пов'язана з діяльністю православної церкви в історії України в цілому, та зокрема в її південному регіоні. Безперечно, до 1917 р. церква відігравала важливу роль у житті українського суспільства як в духовному, так і в господарському плані. Однак саме питанню господарської діяльності церкви донедавна відводилося незначне місце в наукових дослідженнях. Регіональний аспект

еволюції церковного землеволодіння як один із складових елементів станової модернізації православного духовенства також належить до мало вивчених проблем регіональної та вітчизняної історії.

На рубежі XIX – початку XX ст. з'явилися праці І. В. Преображенського [33], М. А. Любинецького [25], В. В. Святловського [36], висновки яких вперше зроблені на основі залучення загальнодержавної статистики. Критично підійшов до питання масштабів земельної власності лідер більшовиків В. І. Ленін, наголошуючи на тому, що офіційні дані Св. Синоду значно занижені [21]. В радянській історіографії на це питання звертали увагу М. М. Нікольський [29], А. І. Клібанов [35], Є. Ф. Грекулов [1], П. М. Зірянов [19].

На сучасному етапі розвитку науки значно поживався інтерес до цієї проблематики.

Необхідно відзначити тих українських дослідників, що вивчають регіональні особливості церковного землеволодіння на Правобережній та Лівобережній Україні, в Північному Причорномор'ї, на Кримському півострові та на Півдні України в цілому – С. І. Жилук [17], А. Л. Зінченко [18], В. О. Левицького [20], І. І. Лимана [23], М. В. Сухарева [44], І. М. Шугальову [45].

Ряд російських дослідників – Т. Г. Леонт'єва [22], В. В. Морозан [28], А. О. Подвигайло [32], С. В. Римський [34], О. М. Яшина [47], та ін. на основі залучення великої кількості статистичних та архівних матеріалів аналізують розвиток церковної земельної власності загалом у масштабах Російській імперії, та в її окремих регіонах. Так у статті В. В. Морозан залучені матеріали архіву Св. Синоду (Російський державний історичний архів) та наводяться дані про церковне землеволодіння в Харківській та південноукраїнських єпархіях.

Зауважимо, що дослідження південного регіону нашої країни ще не можна вважати комплексним, бо не вивченим залишається період другої половини XIX ст. – 1917 р. Виходячи з цього, маємо на меті вивчити еволюцію церковного землеволодіння і проаналізувати та порівняти розвиток церковного землеволодіння в південноукраїнських губерніях.

Джерельну базу роботи склали статистичні дані зі збірників: “Статистика землевладення 1905 г. Выпуск XIV. Екатеринославская губерния”, “Статистика землевладення 1905 г. Выпуск XLII. Таврическая губерния”, “Статистика землевладення 1905 г. Выпуск XVI. Херсонская губерния”, які були підготовлені за результатами діяльності центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ та опубліковані у 1906 р. в Санкт-Петербурзі [38, 39, 40]. При цьому слід

зазначити, що дані зазначених збірників часто не співпадають зі статистичними даними губернських та повітових земств [30, 31, 42]. Про це згадувалося ще в Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона: “Новітні дані, зібрані у 1905 р. ... не вирізняються цілковитою точністю” [46, с. 414].

Верхня хронологічна рамка дослідження пов’язана з пореформеним розвитком українських земель в складі Російської імперії, нижня хронологічна рамка – напередодні першої світової війни.

Найбільшою за площею у Південній Україні була Херсонська губернія з її шести повітами. Відповідно до статистичних даних, Катеринославська і Таврійська губернії за площею землі в 1877 р. та в 1905 р. були майже однаковими і склалися з восьми повітів кожна. Розподіл земель трьох південноукраїнських губерній за основними групами населення подано в Табл. 1.

Таблиця 1
Розподіл землі за основними групами населення
в процентному співвідношенні до її загальної площі (%)

Губернії Півдня України	Групи населення					
	I-гр. (у %)		II-гр. (у %)		III-гр. (у %)	
	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.
Катеринославська	51,4	50,4	44,6	45,4	4,0	4,2
Таврійська	52,0	52,6	37,5	37,2	10,5	10,2
Херсонська	54,0	51,5	34,6	37,3	11,4	11,2

(Складено за: 38, с. 31; 39, с. 31; 40, с. 28)

Отже, половину всіх земель цих губерній займали приватні земельні володіння (I група) і надільні землі селян (II група). Значно менше землі мала III група, до якої належали землі казни, наділів, церкви, монастирів та ін. Їх загальна кількість в 1905 р. у Катеринославській губернії складала 230784 десятини, у Таврійській – 535581 десятина, у Херсонській – 688188 десятин [38, с. 45; 39, с. 47; 40, с. 43].

Цифрові дані Табл. 1 свідчать про те, що у Катеринославській губернії за період з 1877 р. до 1905 р. у цій групі землеволодіння зросли на 0,2 %, а в Таврійській та Херсонській – навпаки, зменшилося на 0,3

% і 0,2 % відповідно. У цій групі з усіх південноукраїнських губерній найбільше землі мала казна, церква займала друге місце в Катеринославській та Таврійській губернії і третє – у Херсонській. Масштаби розвитку церковного та монастирського землеволодіння показані в Табл. 2.

Таблиця 2
Землі церкви та монастирів (у десятинах)

Губернії	Церковні землі (у дес.)		Монастирські землі (у дес.)	
	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.
Катеринославська	31590	39874	2389	5469
Таврійська	91651	95090	11899	8442
Херсонська	36273	41484	27356	27159
Разом по Півдню України	159514	176448	41644	41070

(Складено за: 38, с. 30; 39, с. 30; 40, с. 27)

У цілому згідно з даними Табл. 2 за період 1877–1905 рр. церковні землі збільшилися на 16934 десятини, а монастирські – зменшилися на 574 десятин. Остання цифра пов'язана зі зменшенням монастирського землеволодіння в Таврійській губернії.

Відповідно до статистичних даних загальна кількість церковної землі у 50 губерніях в 1905 р. становила 1871858 десятин [41, с. 132–133]. У Південній Україні церковна земельна власність складала 176448 десятин, або 9,43 % від загальної кількості церковної землі в 50 губерніях Росії [38, с. 45; 39, с. 30; 40, с. 27]. Це свідчить про те, що на Півдні України уряд активно роздавав землі. В подальшому статистичні дані за 1913 р. співпадають з цифрами церковного землеволодіння за 1905 р. [43, с. 10–11].

Відповідно до архівних даних, введених в обіг В. В. Морозаном, площа церковних земель у 1909 р. по губерніях мала наступний вигляд: у Катеринославській – 543 церкви володіли 45420,03 десятин; у Таврійській – 331 церква володіла 22728,21 десятин; у Херсонській – 646 церков володіли 42295,22 десятинами землі відповідно [28, с. 327]. Зазначимо, що ці дані не співпадають з попередніми. Крім цього, на жаль, наразі ми не маємо даних про церковний земельний фонд на 1917 р.

Далі, на наш погляд, доцільно проаналізувати церковне землеволодіння в південному регіоні України окремо по губерніях, що дасть

змогу більш детально порівняти цей процес і визначити його спільні риси та особливості.

Розпочнемо з Катеринославської губернії. Відповідно до наявних статистичних даних, зведених нами в Табл. 3, проаналізуємо процес наділення приходських церков та монастирів землями.

Таблиця 3
Динаміка росту землеволодіння церкви та монастирів
Катеринославської губернії (дес.)

Повіти	1877 р.	1887 р.	1893 р.	1897 р.	1905 р.
Катеринославський	4408	4514	4465,5	4771	4799
Олександрівський	4669	4137	6735	4831	5681
Бахмутський	4769	*	5015	5015	4987
Верхньодніпровський	3612	3980	*	4046	3753
Маріупольський	60	*	*	6558	5906
Новомосковський	7739	*	6245 д., 2341 саж.	7889	8657
Павлоградський	5154	6161	7460	7460	7807
Слов'яносербський	3568	3750	3753	3753	3753

(Складено за: 38, с. 30; 30, с. 100–101; 31, с. 28–29; 42, с. 1)

*немає даних

Аналіз даних Табл. 3 дозволив нам зробити висновок про ріст церковної та монастирської власності протягом 28 років в усіх повітах губернії, крім Верхньодніпровського, Бахмутського та Маріупольського. В Маріупольському повіту маємо інші губернські повітові дані, що відрізняються від офіційної статистики збірників. Так, за матеріалами земської статистики у 1901–1904 рр., церковні землі повіту склали 7321,83 десятини, тож ріст очевидний [26, с. 74]. Ймовірно, ці дані наведені з урахуванням усіх конфесій повіту.

У матеріалах Державного архіву Запорізької області збереглися дані щодо Олександрівського повіту, в якому протягом лише 1888 р. кількість церковної землі збільшилася на 214 десятин й складала на початок 1889 р. 6351 десятину [6, арк. 188 зв.]. Таблицю 4 створено відповідно до статистичних даних про землеволодіння у повіті, пода-

них у звітах Олександрівської повітової земської управи повітовому земському зібранню, які зберігаються у вказаному архіві.

Таблиця 4
Кількість земель духовенства, церкви
та монастирів Олександрівського повіту в 1889 – 1903 рр. (у дес.)

Рік	Кількість землі (дес.)	Не підлягає оподаткуванню (дес.)	Переуступка (+) / відчужено (-) (дес.)	Від кого (+) / до кого (-) (дес.)	Всього (дес.)	Загальна к-сть землі в повіті (дес.)
1889	6351	немає даних	+ 76	дворяни	6427	883886
1891	6792	4864	-	-	6792	887923
1892	6792	4864	-57	/ окремі селяни	6735	887958
1893	6735	4864	-	-	6735	876241
1895	6935	4864	+62	дворяни	6997	887878
1897	7065	4932	-	-	7065	887958
1898	7065	4932	+32	2-сел. сіл. т-во, 30-окремі селяни	7279	
1900	7273	5160	+6	сел. сіл. т-во	7279	888673
1901	7279	5166	+39	сел. сіл. тов-во	7318	888811
1902	7318	5205	-17	до залізниці	7301	888942
1903	7301	5207	+525 -17 -40	дворяни, до залізниці, до міщан	7769	889170

(Складено за: 7, арк. 208; 8, арк. 95 зв.; 9, арк. 100; 5, арк. 73; 10, арк. 35; 12, арк. 81; 11, арк. 32; 13, арк. 28; 14, арк. 129–130; 15, арк. 24–25; 16, арк. 31–32)

Наведені у Табл. 4 дані свідчать, що за 7 років кількість землі збільшилася на 544 десятини, а за всі 14 років – на 1418 десятин. За цей період, за нашими підрахунками, було побудовано 21 церкву [37].

Цікаво також, що 5207 десятин церковної землі не підлягали оподаткуванню. Решта землі (2094 десятини) належали духовним особам на правах приватної власності та додатково виділені казною, сільськими товариствами та приватними особами в церковне користування.

У 1893 р. землеволодіння духовенства, церкви та монастирів складало 0,8 % від загальної кількості землі в повіті, в 1900 р. – вже 0,82 %, в 1903 р. – 0,83 % [5, арк. 73; 13, арк. 28; 16, арк. 31]. За цими, хоча й невеликими, відсотками від загальної кількості землі у повіті можна простежити стійку тенденцію до збільшення церковного землеволодіння.

Очевидно, що земля активно відчужувалася у інших верств населення (дворян, селян) та сільських товариств на користь церкви. Так, за даними 1898 та 1900 рр., поданими у Табл. 4 церква одержала 38 десятин землі від сільських товариств та окремих селян. З них 8 десятин були відчужені безкоштовно, а 30 десятин – куплені у селян за 2400 крб. [11, арк. 35]. Дані Табл. 4 свідчать також про те, що в разі потреби держава могла й відібрати церковні землі і передати їх, наприклад, під будівництво залізниці тощо [16, арк. 32]. Масштаби церковного та монастирського землеволодіння Катеринославської губернії показані в Табл. 5.

Таблиця 5
Церковні та монастирські землі Катеринославської губернії
за 1877 р. (1905 р.) (у дес.)

№	Повіти	Заг. к-сть землі (дес.)	Церковні (дес.)	Відсоток в заг. площі (%)	Монастирські (дес.)	Відсоток в заг. площі (%)
1	Катеринославський	651760 (642493)	4378 (4709)	0,67 (0,73)	30 (90)	0,004 (0,01)
2	Олександрівський	872755 (859822)	4669 (5156)	0,53 (0,59)	- (525)	- (0,06)
3	Бахмутський	809680 (822319)	4769 (4987)	0,58 (0,60)	- (-)	- (-)
4	Верхньодніпровський	615512 (604184)	3392 (3681)	0,55 (0,60)	220 (72)	0,03 (0,01)
5	Маріупольський	762142 (829869)	60 (5906)	0,007 (0,71)	- (-)	- (-)

6	Новомосковський	563759 (593890)	5600 (6352)	0,99 (1,06)	2139 (2305)	0,37 (0,38)
7	Павлоградський	772823 (772823)	5154 (5330)	0,66 (0,67)	- (2477)	- (0,31)
8	Слов'яносербський	427523 (424235)	3568 (3753)	0,83 (0,88)	- (-)	- (-)
	По губернії	5475963 (5571019)	31590 (39874)	0,57 (0,71)	2389 (5469)	0,04 (0,09)

(Складено за: 38, с. 30)

Згідно з даними Табл. 5 у Катеринославській губернії церкві, що займала в III гр. друге місце після казни, в 1905 р. належало майже 40 тисяч десятин землі, або 0,71 % від її загальної площі. Розташовані вони були у всіх повітах, складаючи від 0,59 % до 1,06 % їх загальної площі. Найменша кількість церковної землі в 1905 р. була у Верхньодніпровському повіті. Найбільше землі в 1877 р. мали Новомосковський та Павлоградський повіти, у 1905 р. до них приєднався ще й Маріупольський повіт.

Використовуючи дані Табл. 3 та Табл. 5 для аналізу кількості церковної землі у повітах Катеринославської губернії виявився цікавий факт: Маріупольський повіт з найменшою площею церковних земель у 1877 р. (всього 60 десятин) у 1905 р. став другим за їх кількістю – 5906 десятин (збільшення на 98,4 рази) [38, с. 30]. Цифри вражають, хоча й мають своє пояснення. По-перше, виділившись в 1874 р. із Олександрівського повіту, за загальною кількістю всієї землі цей повіт займав друге місце (829869 десятин) у губернії. Тож він активно заселявся, на його території функціонувало багато старих та відкривалися нові церкви, що обов'язково за імператорськими наказами наділялися землею для існування причту, бо останні не завжди отримували жалування від держави і наділення землею вважалося майже єдиною можливістю для їх матеріального забезпечення. По-друге, повна відсутність монастирів у повіті.

Масштаби церковного та монастирського землеволодіння Таврійської губернії показані в Табл. 6.

Таблиця 6
Церковні та монастирські землі Таврійської губернії за 1877 р.
(1905 р.) (у дес.)

№	Повіти	Заг. к-сть землі (дес.)	Церковні (дес.)	Відсоток в заг. площі (%)	Мона- стирські (дес.)	Відсоток в заг. площі (%)
1	Сімферополь- ський	482851 (454659)	12368 (10590)	2,56 (2,32)	1291 (433)	0,26 (0,09)
2	Бердянський	764365 (811281)	4935 (4892)	0,64 (0,60)	1000 (1000)	0,13 (0,12)
3	Дніпровський	1023546 (1035824)	3814 (5597)	0,37 (0,54)	3063 (4169)	0,29 (0,40)
4	Євпаторійський	499594 (526434)	27820 (41422)	5,56 (7,86)	- (-)	- (-)
5	Мелітопольський	1151922 (1151104)	7045 (8081)	0,61 (0,70)	1358 (-)	0,11 (-)
6	Перекопський	545040 (519567)	26821 (22416)	4,92 (4,31)	3804 (1295)	0,69 (0,24)
7	Ялтинський	148626 (151594)	850 (1062)	0,57 (0,70)	- (811)	- (0,53)
8	Феодосійський	609696 (608571)	7998 (1030)	1,31 (0,16)	1383 (734)	0,22 (0,12)
	По губернії	5225640 (5259034)	91651 (95090)	1,75 (1,80)	11899 (8442)	0,22 (0,16)

(Складено за: 39, с. 30)

У Таврійській губернії церква в 1905 р. володіла 95090 десятинами землі, що складало 1,8 % загальної площі губернії. Це найбільший показник у Південній Україні і на 2,4 рази більше, ніж в Катеринославській, та на 2,3 рази більше, ніж в Херсонській. Близько 2/3 цієї землі знаходилося в Євпаторійському (41,4 тисяч десятин) та Перекопському (22,4 тисяч десятин) повітах. У останніх шести повітах найбільше землі було в Сімферопольському (10,6 тисяч десятин). У трьох повітах площа землі коливалася від 4 до 8 тисяч десятин, та в двох (Ялтинському та Феодосійському) становила близько 1 тисячі десятин [39, с. 47]. Найменша площа земель у Ялтинському повіті Таврійської губер-

нії вказує на невелику кількість церков, що, ймовірно, було пов'язано з гірською місцевістю.

У деяких повітах площа землі збільшувалася, у деяких – зменшувалася. Виняткова ситуація, на наш погляд, склалася у Феодосійському повіті, де за період 1877 – 1905 рр. у 7 разів зменшилася кількість церковної землі.

Розвиток церковного та монастирського землеволодіння Херсонської губернії показані у Табл. 7.

Таблиця 7
Церковні та монастирські землі Херсонської губернії за 1877 р.
(1905 р.) (у дес.)

№	Повіти	Заг. к-сть землі (дес.)	Церковні (дес.)	Відсоток в заг. площі (%)	Монас-тир-ські (дес.)	Відсоток в заг. площі (%)
1	Херсонський	1774887 (1774887)	9246 (10725)	0,52 (0,60)	26668 (26349)	1,50 (1,48)
2	Олександрійський	850860 (850860)	5203 (5962)	0,61 (0,70)	- (210)	- (0,02)
3	Ананьївський	821653 (821653)	3540 (4768)	0,43 (0,58)	- (450)	- (0,05)
4	Єлизаветградський	1359758 (1359758)	9167 (8787)	0,67 (0,64)	- (-)	- (-)
5	Одеський	684597 (684597)	5756 (6363)	0,84 (0,92)	688 (150)	0,1 (0,02)
6	Тираспольський	653347 (653348)	3361 (4879)	0,51 (0,74)	- (-)	- (-)
	По губернії	6145102 (6145103)	36273 (41484)	0,59 (0,67)	27356 (27159)	0,44 (0,44)

(Складено за: 40, с. 27)

У Херсонській губернії церковні землі, що склали 41484 десяти, займали в III гр. третє місце після казни та міст. У повітах вони займали від 0,58 % до 0,92 % від загальної площі, по губернії цей показник складав 0,67 %. Ріст відбувався у всіх повітах, окрім Єлизаветградського [40, с. 43]. Найменше землі спочатку було в Тираспольському повіті, в 1905 р. – вже в Ананьївському. Найбільше церковної землі завжди було в Херсонському повіті.

Далі вважаємо за доцільне звернути увагу на основні джерела формування та поповнення церковної земельної власності: наділення землею із казни, від сільських та міських товариств, пожертвування від окремих осіб (у першу чергу, поміщиків), купівля землі. По всій Російській імперії церквам відчужено від казни згідно зі статистичним даними на 1904 р. 4463 десятини землі або 4,7 % від загальної площі казенних земель [36, с. 83]. Статистичні дані підтверджують факт зменшення казенних земель в усіх південноукраїнських губерніях. Відомо, наприклад, що церковні наділи Олександрійського повіту Херсонської губернії були вимежовані із казенних дач у колишніх воєнних поселеннях та із приватновласницьких дач у колишніх поміщицьких господарствах. Лише один наділ на 34 десятини був вимежований із селянських земель [27, с. 130].

Дійсно, архівні документи містять багато приговорів сільських товариств про наділення церков землею [24, с. 44]. Наприклад, у Маріупольському повіті, за даними на 1886 р. із 7077,5 десятин церковної землі (всіх конфесій) 364 десятини виділили сільські товариства [30, с. 10–23].

Звичною справою була побудова нової церкви на землях поміщиків (так звані поміщицькі церкви). Існувала практика серед поміщиків, що за життя або за заповітом після смерті жертвували частину своїх земельних наділів церквам. Так, з архівних джерел відомо, що в Олександрівському повіті Катеринославської губернії ряд церков були побудовані на землях, пожертвуваних поміщиками Софією Лукашевич (Миколаївська церква, с. Михайло-Лукашево), Серафимою Павлівною Іваненко (Успенська церква, с. Андріївка), Іллею Уманець-Дмитревським (Іллінська церква, с. Наталіївка), Іллею Олексійовичем Протопоповим (Іллінська церква, с. Терновка), Єлизаветою Михайлівною Бутурліною (Петро-Павлівська церква, с. Балабино-Петровське), Олександром Георгієвичем Канкрином (Георгіївська церква, с. Григоріївка), Петром Свистуновим (Петро-Павлівська церква с. Свистуново-Петровське) [4, арк. 16, 41, 103, 111, 119; 3, арк. 12; 2, арк. 1].

Підсумовуючи викладене та порівнюючи дані по південноукраїнських губерніях зробимо висновки. Церковне землеволодіння в Південній Україні, як і по імперії в цілому, переважало монастирське – 9,43 % проти 5,55% від загальної кількості землі в 50 губерніях Європейської Росії в 1905 р.

Розподіл земельного фонду по губерніях мав наступний вигляд: у 1877р. церкви володіли у Катеринославській – 0,57 %, Таврійській – 1,75 %, Херсонській – 0,59 % від загальної площі земель (або 0,97 %

площі всієї землі Південної України); у 1905 р. – 0,71 %, 1,8 %, 0,67 % відповідно (1,06 % площі всієї землі Південної України). На 1913 р. маємо дані подібні до 1905 р. Ріст церковних земель з 1877 р. по 1905 р. проходив активніше у Катеринославській губернії (1,26 % проти 1,07 % – у Таврійській, та 1,14 % – у Херсонській) [38, с. 30; 39, с. 30; 40, с. 27]. Відповідно до Табл. 2 площа церковних земель була найбільшою саме у Таврійській губернії: за даними 1877 р. – більша у 2,9 рази, ніж у Катеринославській та у 2,5 рази, ніж у Херсонській; за даними 1905 р. – більша у 2,4 рази, ніж у Катеринославській та у 2,3 рази, ніж у Херсонській губернії.

Список використаних джерел та література:

1. Грекулов, Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX в. – начало XX века) / Е. Ф. Грекулов, П. К. Курочкин. – М. : Наука, 1969. – 182 с.
2. Державний архів Запорізької області (далі – Держархів Запорізької обл.), ф. 56, оп. 2, спр. 22, 207 арк.
3. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 2, спр. 26, 211 арк.
4. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 2, спр. 43, 128 арк.
5. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 2, спр. 54, 117 арк.
6. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 1., спр. 125, 229 арк.
7. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 2, спр. 80, 123 арк.
8. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 2, спр. 112, 235 арк.
9. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 2, спр. 103, 172 арк.
10. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 2, спр. 118, 163 арк.
11. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 2, спр. 126, 235 арк.
12. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 2, спр. 131, 202 арк.
13. Держархів Запорізької обл., ф. 56, оп. 2, спр. 134, 263 арк.
14. Держархів Запорізької обл., ф. 19, оп. 1, спр. 68, 138 арк.
15. Держархів Запорізької обл., ф. 19, оп. 1, спр. 67, 143 арк.
16. Держархів Запорізької обл., ф. 19, оп. 1, спр. 64, 152 арк.
17. Жилюк, С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 “Історія України” / С. І. Жилюк. – К., 1995. – 23 с.
18. Зінченко, А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні кінця XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К. : ОП “Білоцерківська друкарня”, 1994. – 115 с.
19. Зырянов, П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / П. Н. Зырянов, А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1984. – 224 с.
20. Левицький, В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першій половині XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 01 “Історія України” / В. О. Левицький. – Запоріжжя, 2006. – 22 с.

21. Ленин, В. И. К деревенской бедноте // Полн. собр. соч. / Ленин В. И. – Т. 7. – С. 131–203.
22. Леонтьева, Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство в России во второй половине XIX – начале XX в. / Т. Г. Леонтьева. – М. : Новый хронограф, 2002. – 272 с.
23. Лиман, І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861) / І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА “Тандем – У”, 2004. – 400 с.
24. Лохматова, А. І. Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів / А. І. Лохматова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2003. – Вип. XVI. – С. 41–55.
25. Любинецкий, Н. А. Землевладение церковей и монастырей Российской империи / Н. А. Любинецкий. – СПб : ЦСК МВД, 1900. – 150 с.
26. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. – Т. IV. – Ч. 1. Мариупольский уезд. – Катеринослав : Тип. Губернского земства, 1904. – 205 с.
27. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. III. Александрыйский уезд. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушкиной, 1888. – 152 с.
28. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века / В. В. Морозан // Нестор. – 2000. – № 1. – С. 312–362.
29. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский, Н. С. Гордиенко. – [3-е изд.]. – М. : Политиздат, 1985. – 448 с.
30. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1887 г. – Ч. II. – Катеринослав : Тип. Губернского правления, 1888. – 185 с.
31. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1893 г. – Катеринослав : Тип. Губернского правления, 1894. – 72 с.
32. Подвигаило, А. А. Церковное землевладение и землепользование в Центрально-Черноземном регионе в 60 – 90-е годы XIX века: на примере Курской и Воронежской губерний: дисс. ... кандидата ист. наук: 07. 00. 02 / Подвигаило Артем Александрович. – Воронеж, 2007. – 175 с.
33. Преображенский, И. В. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–1841 по 1890–1991 гг. / И. В. Преображенский. – СПб., 1897.
34. Римский, С. В. Российская церковь в эпоху Великих реформ / С. В. Римский. – М. : Крутицкое подворье. Общество любителей церковной истории, 1999. – 568 с. (Материалы по истории церкви; кн. 26).
35. Русское православие: веки истории / [Щапов Я. Н., Сахаров А. М., Зимин А. А. и др.] под ред. А. И. Клибанова. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.
36. Святловский, В. В. К вопросу о судьбах землевладения в России: Статистика мобилизации земельной собственности / В. В. Святловский. – СПб. : Начало, 1907. – 103 с.
37. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Катеринослав, 1914.

38. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. XIV. Екатеринославская губерния. – СПб. : Центральная типография М. Я. Минкова, 1906. – 45 с.
39. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. XLII. Таврическая губерния. – СПб. : Центральная типография М. Я. Минкова, 1906. – 48 с.
40. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. XVI. Херсонская губерния. – СПб. : Центральная типография М. Я. Минкова, 1906. – 44 с.
41. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб. : Изд. ЦСК МВД., 1907.
42. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. Издание Екатеринославской губернской земской управы. – Катеринослав : Тип. Л. М. Розенберга, 1898. – 79 с.
43. Статистический ежегодник за 1913 г. – СПб., 1913.
44. Сухарев, М. В. Церковное землевладение в Южной Украине в конце XVIII – середине XIX вв. / М. В. Сухарев // Ученые записки Таврического национального университета им. Вернадского. – 1999. – Т. 12 (51). – № 1. – С. 113–116.
45. Шугальова, І. М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу / І. М. Шугальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 78–82.
46. Энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского; издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. Репринтное воспроизведение. – СПб : Терра, 1991. – Т. 23. – 1991. – 480 с.
47. Яшина, О. Н. Земельная собственность Русской Православной Церкви в России в XVIII – первой половине XIX веков: Историческое исследование: дисс. ... кандидата ист. наук: 07. 00. 02 / Яшина Ольга Николаевна. – М., 2000. – 180 с.